

O‘ZBEK MUSIQA TARIXIDA CHOLG‘U ASBOBLARINING TAKOMILLASHUVI VA IJROCHILIK USLUBINING O‘ZGARISHI

Chamanova Gulshoda Abduraxmon qizi

Qarshi Davlat Universiteti San'atshunoslik fakulteti

Musiqa ta'lim yo'nalishi talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek musiqa tarixida cholg‘u asboblarning shakllanishi, takomillashuvi va ijrochilik uslublarning tarixiy taraqqiyoti tahlil qilinadi. O‘zbek xalq musiqa madaniyatining qadimgi davrlardan boshlab rivojlanish jarayonida dutor, tanbur, rubob, g‘ijjak, nay, surnay, chang, doira kabi cholg‘ularning tutgan o‘rni yoritiladi. Shuningdek, cholg‘u asboblarning konstruktiv xususiyatlari, ijro imkoniyatlari va sozandalar mahoratining takomillashuvi xalq musiqa ijodiyoti, maqom san’ati hamda professional musiqa madaniyatining rivojiga qanday ta’sir ko‘rsatgani ko‘rib chiqiladi. Maqolada ayniqsa Temuriylar davri, XVIII–XIX asrlar, XX asr va zamonaviy davr musiqa madaniyatidagi o‘zgarishlarga e’tibor qaratiladi. An’anaviy yakkanavozlik va ansambl ijrochiligidan boshlab akademik ijrochilik, xalq cholg‘ulari orkestrlarining shakllanishi hamda zamonaviy sahna texnologiyalarigacha bo‘lgan jarayonlar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek musiqa madaniyati, milliy cholg‘ular, dutor, tanbur, rubob, g‘ijjak, nay, surnay, doira, chang, maqom, Shashmaqom, ijrochilik san’ati, xalq musiqasi, ansambl, orkestr, musiqa merosi.

Kirish

O‘zbek xalqining ko‘p asrlik madaniy merosida musiqa san’ati alohida o‘rin egallaydi. Musiqa xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi, estetik qarashlari, marosimlari va kundalik hayoti bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlangan. Ushbu jarayonda cholg‘u asboblari nafaqat musiqiy asarlarni ijro etish vositasi, balki milliy madaniy o‘zlikni ifodalovchi muhim vosita sifatida shakllangan.

O‘zbekiston hududida qadimdan turli torli, puflama va urma cholg‘ularidan foydalanib kelingan. Dutor, tanbur, rubob, g‘ijjak, nay, qo‘shnay, surnay, chang va doira kabi cholg‘ular asrlar davomida turli hududiy ijrochilik maktablari ta’sirida takomillashib borgan. Tadqiqotlarda o‘zbek an’anaviy cholg‘ulari qatorida aynan shu asboblarning keng tarqalganligi qayd etiladi.

Cholg‘u asboblarning rivojlanishi jamiyatdagi iqtisodiy, madaniy va texnologik o‘zgarishlar bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. Buyuk Ipak yo‘li orqali Markaziy Osiyoning boshqa hududlar, Eron, Hindiston, Xitoy va boshqa madaniy markazlar bilan aloqalari

natijasida musiqa cholg‘ulari va ularni tayyorlash texnologiyalari ham o‘zaro ta’sirga kirishgan. Mahalliy ustalar esa mavjud cholg‘ularni o‘zbek musiqa an’alariga moslashtirib, ularning shakli, ovoz imkoniyatlari va ijro usullarini takomillashtirgan.

Mazkur maqolaning maqsadi — o‘zbek musiqa tarixida cholg‘u asboblarining rivojlanish bosqichlari va ushbu jarayon bilan bog‘liq holda ijrochilik uslubining o‘zgarishini ilmiy-nazariy jihatdan yoritishdan iborat.

Asosiy qism

O‘zbekiston hududi Markaziy Osiyoning qadimiy madaniyat markazlaridan biri bo‘lib, bu hududda musiqa san’ati ham uzoq tarixga ega. Arxeologik topilmalar, tasviriy san’at namunalari va yozma manbalar qadimgi davrlarda turli musiqa cholg‘ularidan foydalanilganini ko‘rsatadi.

Dastlabki cholg‘ular insonning tabiat, mehnat, marosim va diniy tasavvurlari bilan bog‘liq holda shakllangan. Urma cholg‘ular ritmik asosni ta’minlagan bo‘lsa, puflama cholg‘ular marosim va bayramlarda, torli cholg‘ular esa kuy ijrosida muhim vazifani bajargan.

Cholg‘ularning dastlabki shakllari asosan yog‘och, qamish, teri, suyak, metall va boshqa tabiiy materiallardan tayyorlangan. Vaqt o‘tishi bilan ustachilik texnologiyasining rivojlanishi natijasida cholg‘ularning tovush sifati va ijro imkoniyatlari ham kengaygan.

O‘rta asrlarda cholg‘u asboblarining takomillashuvi

IX–XV asrlar Markaziy Osiyo ilm-fani va madaniyatining yuksalish davrlaridan biri hisoblanadi. Samarqand, Buxoro, Xiva kabi shaharlarning madaniy markaz sifatida rivojlanishi musiqa san’atiga ham katta ta’sir ko‘rsatdi.

Bu davrda musiqa nazariyasi rivojlanib, cholg‘ularning tuzilishi, tovush qatori, pardalari va ijro imkoniyatlari haqidagi qarashlar shakllandi. Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino kabi olimlarning musiqa haqidagi ilmiy qarashlari keyingi avlod musiqachilari uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qildi.

Ayniqsa tanbur kabi torli cholg‘ularning rivojlanishi muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Tarixiy manbalarda tanbur haqida Forobiy, Ibn Sino va keyingi davr musiqashunoslari asarlarida ma’lumotlar uchraydi. O‘zbek maqom an’anasida tanbur keyinchalik yetakchi cholg‘ulardan biriga aylandi.

Xuddi shu davrlarda rubob, nay, chang, g‘ijjak va boshqa cholg‘ularning ham ijro amaliyotidagi o‘rni kengaydi. Cholg‘ularning texnik imkoniyatlari ortishi bilan sozandalarning ijro mahoratiga qo‘yiladigan talablar ham oshib bordi.

Temuriylar davrida cholg‘u san’atining rivojlanishi

XIV asr oxiri va XV asr Temuriylar davrida Movarounnahr hududida ilm-fan, adabiyot va san’atning rivojlanishi musiqa madaniyatiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatdi.

Bu davrda saroylarda musiqachilar faoliyati rivojlanib, turli cholg‘u ansambllari shakllandi. Rubob, dutor, nay, surnay, doira va chang kabi cholg‘ulardan keng foydalanilganligi haqida tadqiqotlarda ma’lumotlar uchraydi.

Ijrochilikda yakkanavozlik bilan bir qatorda ansambl shakli ham rivojlandi. Turli cholg‘ularning birgalikdagi ijrosi musiqiy fakturaning boyishiga, ritmik va melodik imkoniyatlarning kengayishiga olib keldi.

Bu davrda sozandalarning nafaqat texnik mahorati, balki kuy mazmunini badiiy ifodalash qobiliyatiga ham katta e’tibor berilgan. Natijada ijrochilik asta-sekin professional xarakter kasb eta boshladi.

Dutor va tanburning o‘zbek musiqa madaniyatidagi o‘rni

O‘zbek musiqa tarixida dutor va tanbur alohida mavqega ega. Dutor ikki torli, uzun bo‘yinli chertma cholg‘u sifatida xalq musiqasida keng tarqalgan. U o‘zining mayin, sokin va jarangdor tembri bilan ajralib turadi.

Dutorning rivojlanishida hududiy ijrochilik maktablari katta rol o‘ynagan. Xorazm, Buxoro, Samarqand, Farg‘ona-Toshkent va boshqa hududlarda dutorni sozlash, chalish va kuy ijro etishning o‘ziga xos usullari shakllangan. Tadqiqotlarda dutorning an’anaviy yakkanavoz cholg‘u sifatida shakllanib, keyinchalik turli ijrochilik guruhlarida tarkibidan mustahkam o‘rin olgani qayd etiladi.

Tanbur esa, ayniqsa, mumtoz musiqa va maqom ijrochiligida muhim cholg‘u hisoblanadi. Maqom an’anasida tanbur melodik yo‘nalishni ifodalash va maqom pardalarini aniq ko‘rsatishda muhim vazifani bajargan.

Shu sababli dutor va tanburning texnik takomillashuvi o‘zbek ijrochilik maktablarining shakllanishiga ham katta ta’sir ko‘rsatgan.

Maqom san’ati va cholg‘u ijrochiligining takomillashuvi

O‘zbek musiqa tarixida cholg‘u ijrochiligi rivojini maqom san’atidan ajratib o‘rganish mumkin emas. Maqom — murakkab melodik, ritmik va shakliy tizimga ega bo‘lgan mumtoz musiqa an’ansi bo‘lib, uning ijrosida tanbur, doira, dutor, g‘ijjak, nay, chang, sato va boshqa cholg‘ular qo‘llanilgan.

Buxoro Shashmaqomi, Xorazm maqomlari va Farg‘ona-Toshkent maqom yo‘llari o‘ziga xos ijrochilik an’analarini shakllantirdi. Shashmaqomning cholg‘u bo‘limlarida sozandalar murakkab melodik va ritmik tuzilmalarni ijro etish orqali yuksak texnik mahorat namoyish etgan.

Maqom ijrochiligida tanbur va doiraning alohida ahamiyati mavjud. Tanbur melodik asosni shakllantirishda, doira esa usul va ritmik harakatni ta’minlashda muhim vazifani bajargan.

Natijada maqom ijrochiligi cholg'u texnikasining murakkablashuviga va ijrochilik madaniyatining professional darajaga ko'tarilishiga xizmat qilgan.

XVIII–XIX asrlarda ijrochilik uslubining hududiy xususiyatlari

XVIII–XIX asrlarda Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari hududlarida musiqa san'ati o'ziga xos yo'nalishlarda rivojlandi. Saroy musiqa muhitlari, xalq bayramlari, marosimlar va mahalliy ijrochilik maktablari cholg'u san'atining rivojiga ta'sir ko'rsatdi. Ushbu davr musiqiy madaniyatida dutor, tanbur, doira, rubob va boshqa cholg'ular muhim o'rin egallagan.

Xorazmda dutor, bulamon, g'ijjak va doira kabi cholg'ularning o'ziga xos ansambl tarkibida qo'llanilishi kuzatilgan bo'lsa, boshqa hududlarda tanbur-dutor ansamblari va maqom ijrochiligi an'analari rivojlangan.

Shunday qilib, hududiy musiqa maktablarining shakllanishi bir xil cholg'uning turlicha ijro usullarini vujudga keltirdi. Bu esa o'zbek musiqa madaniyatining rang-barangligini ta'minladi.

XX asrda milliy cholg'ular va akademik ijrochilik

XX asr o'zbek musiqa madaniyatida katta o'zgarishlar davri bo'ldi. Musiqa ta'lim muassasalarining tashkil etilishi, nota yozuvi va akademik ta'lim tizimining kengayishi an'anaviy cholg'u ijrochiligiga ham ta'sir ko'rsatdi.

An'anaviy cholg'ularni professional sahnaga olib chiqish jarayoni boshlandi. Musiqa maktablari, bilim yurtlari va oliy ta'lim muassasalarida milliy cholg'ularni o'rgatish yo'lga qo'yildi. 1920–1930-yillardan boshlab xalq cholg'u ansamblari va orkestrlarining shakllanishi an'anaviy cholg'ularning ijro imkoniyatlarini kengaytirdi.

Bu jarayon cholg'ularning konstruksiyasiga ham ta'sir ko'rsatdi. Orkestr tarkibida bir xil cholg'uning turli diapazonlarga ega turlarini yaratish, tovush kuchini oshirish va ansambl ichidagi uyg'unlikni ta'minlash zarurati paydo bo'ldi.

Shu bilan birga, an'anaviy ijro uslublari nota asosidagi akademik ijrochilik bilan uyg'unlasha boshladi. Natijada xalq musiqasi va professional akademik musiqa o'rtasida yangi ijodiy aloqalar shakllandi.

Zamonaviy davrda cholg'ularning texnik va ijrochilik jihatdan takomillashuvi

Bugungi kunda o'zbek milliy cholg'ulari an'anaviy shaklini saqlagan holda zamonaviy ijro talablariga mos ravishda takomillashmoqda. Cholg'u yasash texnologiyalarining rivojlanishi ularning ovoz sifati, sozlash imkoniyatlari va sahnadagi texnik xususiyatlarini yaxshilashga xizmat qilmoqda.

Zamonaviy musiqa amaliyotida milliy cholg'ular xalq musiqasi, maqom, akademik musiqa, estrada va boshqa yo'nalishlarda qo'llanmoqda. Ayrim cholg'ularning elektron

kuchaytirish vositalari bilan ishlatilishi esa ularning zamonaviy konsert sahnasidagi imkoniyatlarini yanada kengaytirmoqda.

So‘nggi tadqiqotlarda an’anaviy cholg‘ularni raqamlashtirish, yangi ovoz namunalari yaratish va zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish masalalari ham ko‘tarilmoqda.

Bunda muhim masala — texnik yangilanish bilan bir qatorda an’anaviy ijrochilik maktablarini saqlab qolishdir. Chunki cholg‘uning o‘zi bilan bir qatorda uning ijro uslubi, sozlash an’anasi, zarb berish, chertish, kamon bilan ijro etish va boshqa usullar ham nomoddiy madaniy merosning muhim qismidir.

O‘zbek cholg‘u ijrochiligi uslubining tarixiy o‘zgarishiga bir qator omillar ta’sir ko‘rsatgan:

1. Cholg‘u konstruksiyasining takomillashuvi — tovush diapazoni va texnik imkoniyatlarning kengayishi.

2. Musiqa ta’limining rivojlanishi — professional ijrochilarni tizimli tayyorlash.

3. Maqom san’atining rivoji — murakkab ijro texnikalarining shakllanishi.

4. Ansambl va orkestr ijrochiligining rivojlanishi — cholg‘ular o‘rtasidagi funksional taqsimotning takomillashuvi.

5. Nota yozuvining joriy etilishi — musiqiy repertuarni yozib olish va avlodlardan avlodga yetkazish imkoniyatining kengayishi.

6. Sahna va ovoz kuchaytirish texnologiyalarining rivojlanishi — cholg‘ularning katta auditoriyalar oldida ijro etilishiga imkon yaratishi.

7. Global musiqiy aloqalar — milliy cholg‘ularning boshqa musiqa madaniyatlari bilan ijodiy uyg‘unlashuvi.

Demak, ijrochilik uslubidagi o‘zgarish faqat sozandalarning individual mahorati bilan emas, balki musiqa ta’limi, texnologiya, jamiyat va madaniy almashinuv jarayonlari bilan ham bog‘liq bo‘lgan.

Xulosa

O‘zbek musiqa tarixida cholg‘u asboblarning takomillashuvi va ijrochilik uslubining o‘zgarishi uzoq davom etgan murakkab tarixiy-madaniy jarayon hisoblanadi. Qadimgi davrlarda sodda shaklda mavjud bo‘lgan cholg‘ular keyingi asrlarda ustachilik, musiqa nazariyasi va ijrochilik tajribasining rivojlanishi natijasida takomillashib bordi.

Dutor, tanbur, rubob, g‘ijjak, nay, surnay, chang va doira kabi cholg‘ular o‘zbek musiqa madaniyatining asosiy timsollariga aylandi. Ayniqsa, tanbur va doiraning maqom ijrochiligidagi o‘rni, dutorning xalq musiqa madaniyatidagi keng tarqalishi milliy cholg‘u san’atining o‘ziga xos xususiyatlarini belgilab berdi.

Maqom san’atining rivojlanishi sozandalardan yuqori darajadagi texnik va badiiy mahoratni talab qildi. Natijada an’anaviy ijrochilik maktablari shakllandi va hududiy ijro

uslublari rivojlandi. XX asrda musiqa ta’limining institutsional shakllanishi, xalq cholg‘u ansamblari va orkestrlarining tashkil etilishi milliy cholg‘ularning yangi bosqichga ko‘tarilishiga imkon yaratdi.

Bugungi kunda esa an’anaviy cholg‘ular zamonaviy sahna, akademik musiqa, estrada va yangi musiqiy tajribalar bilan uyg‘unlashmoqda. Biroq texnik modernizatsiya jarayonida cholg‘ularning tarixiy shakli, ijrochilik an’analari va milliy ovoz xususiyatlarini asrab qolish muhim vazifa bo‘lib qolmoqda.

Shu nuqtai nazardan, o‘zbek milliy cholg‘ularini o‘rganish faqat musiqa tarixini tadqiq etish emas, balki xalqning tarixiy-madaniy xotirasi, milliy o‘zligi va nomoddiy madaniy merosini saqlashning muhim yo‘nalishlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qosimova D. O‘zbekiston musiqa madaniyati tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2005.
2. Yo‘ldoshev A. O‘zbek xalq cholg‘u asboblari. – Toshkent: Fan, 1991.
3. Rashidov H. Maqom san’ati va uning cholg‘u vositalari. – Toshkent: San’at, 2002.
4. Saidaliyev S. Traditional Uzbek Musical Instruments. International Journal of Inclusive and Sustainable Education, 2022, Vol. 1, No. 5, pp. 122–126.
5. Tolqinova G.G. Uzbekistan Music and Instruments of the 18th–19th Centuries. Multidisciplinary Journal: Fundamental Research Scientific Journal, 2026, Vol. 2, No. 4, pp. 38–45.
6. Xandamian V. From Tradition to Modernity: The Evolution of Uzbek Musical Instruments. Journal of National Culture, 2025.
7. Samadov R.S. O‘zbek milliy cholg‘ular tizimida doiraning o‘rni. Art and Culture Bulletin, 2026, Vol. 2, No. 2, pp. 86–88.
8. Shodiyeva Sh.S. O‘zbek an’anaviy cholg‘u asboblari: tarixi va zamonaviy sahnadagi o‘rni. Theory of Scientific Researches of Whole World, 2025.
9. O‘zbek musiqa madaniyati va maqom san’ati bo‘yicha materiallar. UNESCO/ICHCAP, O‘zbekiston madaniy merosi materiallari.
10. O‘zbek milliy musiqa cholg‘ulari va ularning rivojlanish tarixi bo‘yicha ilmiy materiallar. O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti materiallari.